
RAFAEL ROCA RICART

TEODOR LLORENTE I LA LLENGUA DELS VALENCIANS*

L'any 1988, i com a fruit de la seua contribució al Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (Barcelona, 1984), Ricard Blasco publicà en aquestes mateixes pàgines (1988: 43) un article en què resseguia «l'evolució dels conceptes de *llengua* i *pàtria* —del tot inseparables, puix que la reivindicació d'aquella implica l'afirmació d'aquesta— en els valencians de la Renaixença». Sense voler tractar ara la major o menor inseparabilitat que el binomi llengua i pàtria tenia per als nostres escriptors vuitcentistes, tema del tot qüestionable, sí que m'agradaria fixar l'atenció en una de les conclusions —la més destacada, sens dubte— a què Blasco arribava (1988: 58), i que afecta directament l'actitud lingüística que al llarg de la seua vida mantingué Teodor Llorente i Olivares (1836-1911), líder i ideòleg de la Renaixença valenciana:

No es coneix cap escrit públic de Llorente on anomena «català» la llengua dels valencians. Caldrà remarcar que aquells tacte, moderació i seny, tan lloats per Mistral, encobrien una maniobra política? Potenciar «llemosí» o «valencià» era, aleshores com ara, fomentar una secessió nacional en pro del «regionalismo bien entendido».

D'entrada, dues coses hi criden l'atenció: la contundència de les afirmacions —formulades, de fet, com a acusacions—, i l'al·lusió a Mistral, absolutament extemporània. La referència a l'escriptor provençal és vàcua, tan sols aporta confusió, i per

(*) Aquest treball s'inclou dins el projecte d'investigació «La literatura catalana en el vuit-cents: Liberalisme, Renaixença(ces), Modernitat», del Grup d'Estudi de la Literatura del Vuit-cents (referència FFI2008-01548/FILO del MCI).

tant no en faré cap comentari més. Tot el contrari que la deducció, de més llarg abast i intencionalitat, que anomenar «llemosí» o «valencià» al català de València equivalia a «fomentar una secessió nacional», que em sembla insidiosa i refutable, com espere poder demostrar en les línies següents; no sols per incerta, sinó també per injusta, ja que, a les paraules citades, Blasco encara hi afegia: «Llorente, diguem-ho clar i net, fou en la qüestió de la llengua un Janus. Tantost presentava un rostre davant la crítica madrilenya o l'àgora barcelonina com un altre si es lluïa als salons de *Lo Rat-Penat* o s'adreçava a la parròquia de *Las Provincias*» (1988: 59). Perquè unes asseveracions d'aquesta índole —*lluïment parroquial* inclòs— només poden ser formulades des del coneixement superficial i l'aversion a la vida i l'obra d'un personatge que, en aquell mateix article, era qualificat de «dominador patriarca» de la Renaixença valenciana, de «vicari de Silvela», «fariseu», «espanyolista» —com si es tractara d'una característica exclusiva de Llorente i per oposició al «pancatalanisme de Llombart», adjectivat d'«indubtable» (1988: 55)— i, com a colofó, de «responsable principal del fracàs de la Renaixença»: *id est*, del confinament de la llengua dels valencians «en un ghetto mal dissimulat pel jocfloralisme impenitent de *Lo Rat-Penat*» i de la consagració de «la famosa *diglòssia*» valenciana (1988: 59). Quasi res.

Ultra aquestes imputacions, i pel que fa a les denominacions que Llorente aplicà a la llengua dels valencians, el ben cert és que la realitat anà per tot un altre cantó. D'entrada, cal dir que no fou cap «Janus lingüístic», que mai no se serví d'ambivalències ni féu ús de dues cares a l'hora de parlar de la sempre conflictiva entre nosaltres qüestió lingüística; i que, a diferència d'altres escriptors coetanis, no vacil·là a l'hora de defensar la unitat i la filiació catalana de la llengua dels valencians, defensa que Vicent Simbor (1996: 24) qualificà com una de les «aportacions essencials» de la seua vasta obra. Altrament, no hauria escrit les coses que escrigué, ni hauria fet les coses que féu, ni hauria conreat les amistats que conreà.¹ De fet, la proclamació de la germanor lingüística i cultural entre valencians, catalans i mallorquins fou una constant al llarg de la biografia llorentina, com bé acredita el fet que el 31 de maig de 1876, a propòsit de la commemoració del sisé centenari de la defunció de Jaume I, *Las Provincias* afirmara que els literats mallorquins, en participar-hi, havien tingut una «deferència

1. Per a una visió de les relacions que Llorente mantingué amb els escriptors catalans i balears, vegeu Roca (2007a).

hacia nuestra ciudad, hermana suya en historia, en lengua y en costumbres»;² i que trenta-dos anys després, pel maig de 1908 i amb motiu de l'edició extraordinària dels Jocs Florals de Barcelona, recordara que «Cataluña llamaba a esta su *fiesta mayor* a los pueblos hermanos suyos en idioma: diez presidencias de honor se habían distribuido, entre ellas a Valencia y Mallorca las primeras» (Valentino 1908).

Alhora, el que no resulta menys cert és que Llorente es resistí tant com pogué a utilitzar les denominacions de «català», «llengua catalana» i «idioma català» per a referir-se a la llengua que parlaven «algunes millonades d'homens dende'l Pirineu fins los palmerals d'Elx» (Llorente 1885: 8), l'ús culte de la qual, d'altra banda, pretenia de restaurar; i que, per diverses raons socials que oportunament explicà —i que seran recollides en el present article—, s'estimà més emprar d'altres apel·latius i perífrasis substitutives del genèric «català». Però d'ací a deduir-ne que fomentà cap secessionisme, ni lingüístic ni nacional —perquè ja sabem que Blasco considerava «llengua» i «pàtria» com a conceptes «del tot inseparables»—, o que practicà un doble joc terminològic, hi ha una distància considerable.

Així doncs, em propose de resseguir cronològicament els diversos noms i les fórmules que durant més de quatre dècades d'activitat lírica i periodística Llorente utilitzà per a referir-se a la llengua dels valencians (i catalans i balears), per tal de deixar clar que: *a*) en cap cas no foren ambigus; *b*) varen ser declarats i utilitzats públicament —i no tan sols «en privat», com reporta Blasco (1988: 58)—; *c*) mai no negaren —ans el contrari, afirmaren— la unitat de la llengua catalana, i *d*) que evità el terme «català» per motivacions justificades i intrínseques a la idiosincràsia de la societat valenciana. Com bé acredita el fet, d'altra banda, que cap dels escriptors valencians de la Renaixença —excepte Vicent W. Querol, que vivia a Madrid— tampoc no fera ús de la denominació genèrica per a referir-se a la llengua compartida, i que la majoria d'ells s'inclinaren per l'històric «llemosí».

D'aquesta manera, començaré afirmant que sí que es coneixen almenys dos escrits públics en què Llorente anomena «català» l'idioma inclusiu de la llengua dels valencians i balears. Tots dos pertanyen als seus darrers anys de vida: un aparegué arran de la participació en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906) i fou signat amb el seu pseudònim predilecte. Així, en una de les cròniques

2. Així ho he exposat a Roca (2009b).

que en redactà (Valentino 1906) assegurava que entre els propòsits de mossén Antoni M. Alcover, *alma mater* de l'esdeveniment, es trobava el de

formar el inventario completo de todas las voces del idioma catalán (en su acepción lata, comprendiendo el valenciano y el mallorquín), que se registran en los antiguos libros y documentos, y que se conservan vivas en todos los puntos en que (con dialectación diferente) se habla esta lengua.

Deu ser complicat trobar, en boca d'algun dels protagonistes de la Renaixença valenciana, una manifestació més clara d'unitat —que no d'uniformitat— de la llengua catalana. L'altre article en què Llorente féu ús del terme «català» —novament i significativa en referència a Mallorca— és una ressenya del poemari *Cap al tard*, de Joan Alcover, que també veié la llum en *Las Provincias* en maig de 1909, i en què asseverava: «En Mallorca se habla un dialecto del catalán, lo mismo que en Valencia» (Valentino 1909). Ras i curt, clar i net.

A més, cal assenyalar que vint anys abans, el 12 de març de 1886, en el transcurs d'un article anònim titulat «Las literaturas regionales», igualment publicat en *Las Provincias* i molt probablement redactat per Llorente —o, si més no, assumit per ell, en tant que director—, en què es reproduïen algunes de les afirmacions que el periòdic madrileny *El Globo* havia formulat arran de l'edició del *Canigó*, de Jacint Verdaguer, s'hi afirmava:

Debemos notar que al hablar de Cataluña, llamándola «tierra de los Ausias March, los Montaner y los Raymundo Lulio», el colega madrileño ha querido referirse sin duda á toda la parte de España en que se habla la lengua catalana en sus diversos dialectos, esto es, Valencia y Mallorca, pues Ausias March es valenciano y Raymundo Lulio mallorquín.

És a dir, que a València i a Mallorca es parlaven dialectes del català. Amb tot, i com que es tracta d'un text que no portava cap marca identificatòria llorentina —ni nom, ni inicials, ni pseudònim—, no el sumarem a la nòmina bibliogràfica del director del diari, tot i que resulta evident que, si no l'havia escrit, tenia el seu vistiplau.

En un altre ordre de coses, i com ja ha sigut avançat, el següent que cal advertir és que la renitència de Llorente a aplicar el qualificatiu de «catalana» a la llengua comuna, i la seua preferència pel de «llemosina», no era una qüestió que l'afectara únicament a ell, en tant que capdavanter de la nostra Renaixença: era una opinió generalitzada al conjunt dels escriptors valencians coetanis. Per això, en aquell mateix número de *Caplletra*, Vicent Simbor (1988a: 37) afirmà: «Pel que fa a la identitat i nom de la llengua, tant l'un grup com l'altre coincideixen a posar-li qualsevol nom excepte el

de catalana»; cosa que indica quin era l'estat general de la qüestió. Així mateix, cal dir que tampoc no fou una actitud sorgida en la maduresa de la biografia llorentina, quan més interessos personals i de classe a protegir-hi tenia, sinó que fou manifestada des de ben aviat, des de la dècada dels anys seixanta del segle XIX. D'aquesta manera, la primera «reserva» nominal que Llorente expressà públicament aparegué el 19 de setembre de 1865 en el diari *La Opinión*, que aleshores dirigia, en el transcurs d'un article significativament titulat «Poesia catalana» que, tot i ser anònim, Simbor (1988b: 130-131) li atribueix. En aquella data, doncs, tot comentant un llibre del poeta català Francesc Bartrina, *La Opinión* assegurava que es tractava d'«un elegante volumen cuyas páginas son demasiado breves para los amantes de la renaciente literatura *lemosina*, como decimos nosotros, y *catalana*, como quieren nuestros vecinos de allende el Ebro». Llorente manifestava la seua preferència per l'històric «llemosí» —com a sinònim de «català».

Tres anys després, pel maig de 1868, trobem una nova i encara més ferma defensa del qualificatiu «llemosina» en la primera de les set cròniques —signades amb les inicials— que Teodor Llorente redactà a propòsit de la desena edició dels Jocs Florals de Barcelona, a la qual assistí juntament amb els poetes valencians Jacint Labaila, Vicent W. Querol i Rafael Ferrer i Bigné.³ Així, tot parlant de Víctor Balaguer, president del consistori, assegurava que havia tingut el bon pensament de reunir-hi «no solo á los poetas que en España cultivan lo que aquí se llama *la lengua catalana*, y á la que se nos permitirá á los valencianos apellidar lemosina, siguiendo nuestra antigua costumbre, sino á nuestros hermanos de Francia, á los ilustres representantes de la restauración provenzal» (Llorente 1868). El poeta i periodista valencià apostava pel cognom de «llemosina», aplicat a la llengua comuna, i l'assenyalava com la denominació tradicional, fins pocs anys abans usada també majoritàriament pels escriptors catalans. I, a més, el presentava, novament i per a no semblar-hi cap dubte, com a sinònim de «catalana», i no com a antònim. És a dir, i responent a Ricard Blasco, que no designara l'idioma amb el nom de «català» no significava que no sabera i proclamara que la llengua dels catalans, mallorquins i valencians era una i la mateixa, ni que hi promoguera cap secessionisme.

3. Per a una visió de les múltiples activitats desenvolupades durant aquella convocatòria extraordinària dels Jocs Florals catalans, consulteu Roca (2007a: 177-181).

Tan sols tres mesos després, i en el transcurs d'un article de rèplica a Víctor Balaguer —anònim, però sens dubte escrit pel director de *Las Provincias*—, Llorente (2001: 84) defensava una vegada més la possibilitat de continuar anomenant «llemosina» a la llengua compartida. Els fets venien motivats per un article aparegut en la publicació *La Montaña de Monserrat*, en què Balaguer havia escrit:

Una cosa sólo fuera de desear; en una cosa sólo tendríamos que ponernos de acuerdo. ¿Por qué hemos de llamar lengua *lemosina* a la nuestra? Los escritores valencianos, lo propio que también hicimos los catalanes durante algún tiempo, siguiendo una falsa y ridícula rutina, llaman *lemosín* a nuestra lengua. [...] Es un grave error que hora es ya de que desaparezca; es un error que no tiene ninguna razón de ser; es un error que debemos de condenar principalmente por su origen bastardo. [...] Llámese la valenciana, mallorquina o catalana, es igual, pues las tres no son sino ramas de un mismo tronco, pero nunca lemosina.

Des de València estant, però, l'aplicació pràctica d'aquesta teoria nominal no era tasca senzilla. I per això, encara que hi reconeixia la unitat de la llengua i l'error etimològic que, des que en 1861 Manuel Milà i Fontanals «havia deixat clara la pertinença de la variant valenciana a la branca occidental del català» (Simbor 1988a: 37), es cometia en anomenar-la «llemosina», Llorente (2001: 85) reclamava el dret a continuar designant-la amb un nom que s'havia demostrat històricament vàlid i eficaç:

El idioma que se habla en Cataluña, Valencia y Mallorca no proviene del Limoussin francés, y en este sentido se comete una inexactitud al llamarlo lengua lemosina. Pero, aceptado que la etimología no es exacta, ¿qué mal hay en que la cosa siga llamándose por el nombre que se le ha puesto y que los siglos han sancionado?

La insistència de l'escriptor valencià a seguir titlant de «llemosina» la llengua no era capriciosa; tenia un fonament social: l'hostilitat que manifestaven molts valencians i balears a denominar «català» la seua llengua nadiua —una hostilitat que, sobretot en el cas valencià, encara resulta ben patent i manifesta, avui en dia— i la necessitat de distingir-hi nominalment els diversos dialectes de què es compon la llengua; unes qüestions que, en concepte de Llorente (2001: 85-86), quedaven resoltes amb l'adopció d'un terme «neutre» avalat per la tradició terminològica:

[...] sucederá con el lemosín. Sometámonos al legislador supremo de los idiomas, y con tanta mayor razón en este caso, cuanto que habría grandes dificultades para cambiar el nombre a nuestra lengua. Consta ésta de tres ramas, cada una de las cuales tiene su nombre especial, lengua catalana, lengua valenciana y lengua mallorquina. ¿Cómo llamaremos al conjunto, a la matriz? *La Montaña* dice que le es igual que se le dé cualquiera de estos nombres, pero no usa

más que uno, el de lengua catalana. ¿Admitirán ese nombre los valencianos y mallorquines? No, porque además de repugnarles esa supremacía que otros se atribuyen, no pueden consentir que se confunda con el dialecto catalán el suyo, que es distinto. Hay necesidad, pues, para evitar confusión, de que exista «*otro*» nombre, que comprenda los tres dialectos de la lengua común que se habla desde los Pirineos hasta Elche, y no hemos de inventar una palabra nueva y exótica, teniendo a mano una ya admitida y sancionada por los principales escritores y por el uso vulgar. Permítanos, pues, *La Montaña de Montserrat* que continuemos llamando al idioma de Ausias March y de Raimundo Lulio, *lengua lemosina*.

A banda de reafirmar-se —i reiterar-se— en la conveniència de no deixar de qualificar de «llemosina» la llengua compartida, l'article té l'interés de presentar una fórmula lingüístico-geogràfica, podríem dir-ne, que amb poques variants Llorente utilitzà al llarg de la seua vida amb una certa freqüència —en cinc ocasions, si més no— per a al·ludir a la unitat de l'idioma i evitar el terme «català»: és la de referir-s'hi com «los tres dialectos de la lengua común que se habla desde los Pirineos hasta Elche», una expressió que degué aprendre del seu mestre, el mallorquí Marià Aguiló i Fuster (vegeu Roca 2009b). Perquè, de fet, en 1885, en redactar la llarga «Endressa» que encapçala el *Llibret de versos*, la posà en boca de l'escriptor illenc.⁴ Així, Llorente hi assegurava que, durant els anys que havia sigut responsable de la biblioteca de la Universitat de València (1858-1861), Aguiló havia esperonat els estudiants que, com ell, en freqüentaven les sales i l'amistat del bibliotecari de moltes i diferents maneres, com ara assenyalant-los les prestatgeries i preguntant-los: «¿S'ha de perdre tota esta riquesa? esclamaveu, mitj orgullós y mitj adolorit: ¿s'ha de menysprear aquest idioma, gloriós en la historia, y que parlen encara algunes millonades d'homens dende'l Pirineu fins los palmerals d'Elx?» (Llorente 1885: 8). Siga com siga, el que, a la vista del generós ús que en féu, resulta evident és que degué tractar-se d'una expressió que Llorente considerà especialment gràfica i apropiada per a designar la llengua comuna.

Per l'octubre de 1875 el nostre autor redactà un llarg comentari laudatori en què donava notícia als lectors de *Las Provincias* i glossava el discurs de recepció —titulat «De la literatura catalana»— que Víctor Balaguer havia pronunciat poc temps abans com a nou membre de l'Academia de la Historia. En un moment determinat en què al·ludia a «la nueva poesía catalana» (Llorente 1875) aclaria a peu de pàgina:

Los catalanes quieren dar este nombre [catalana] al conjunto de la literatura *de oc* en España, comprendiendo las tres ramas, catalana, propiamente dicha, valenciana y balear. Los

4. Sobre l'«Endressa» i la prosa valenciana de Llorente, vegeu Roca (2007c: 30-36).

valencianos no nos resignamos fácilmente a esa denominación, por no haber sido nunca Cataluña nombre genérico de estos antiguos Estados, y sostenemos la antigua denominación de lengua y literatura *lemosina*. Varias veces se ha discutido esta cuestión, sin haber podido llegar a un acuerdo. El Sr. Balaguer, en su discurso de la Academia, llama *catalana* a la literatura restaurada.

És a dir, que deu anys després de les primeres reserves i manifestacions respecte a la qüestió nominal, Llorente insistia en el dret i la conveniència que els valencians pogueren continuar utilitzant l'antiga denominació de «llemosina» per a la llengua i la literatura compartides.

En aquest sentit, resulta significatiu assenyalar que, com hem pogut comprovar, tres de les reivindicacions nominals llorentines es produïren en relació a Víctor Balaguer —probablement perquè havia sigut l'intel·lectual català que més havia insistit a censurar-ne l'ús—; i que, amb el pas dels anys —i segurament d'un major coneixement de la realitat social valenciana—, Balaguer acabà donant la raó a Llorente, i per dues vegades. Així, pel juliol de 1880, en un dels discursos que pronuncià durant la seua estada a València a propòsit de l'edició dels Jocs Florals de Lo Rat Penat (Roca 2007a: 190-200), el català afirmà que «lo que importa es saber que el renacimiento de las letras lemosinas es uno, como una es la lengua; y cualquiera que sea el nombre con que ésta se signifique, él acepta de buen grado el de *lemosín*»;⁵ i en 1897, en la carta-dedicatòria a Llorente amb què encapçalà l'edició de *La cançó del romiatge de mon ànima*, hi consignà: «Para ti y en tu honor y gloria se hizo la primera edición del pobre poema que con el título de *La cançó del romiatge de mon ànima* (La canción de la romería de mi alma), compuse en verso catalán, digamos lemosín, que derecho tenemos y autoridad para decirlo» (Balaguer 1897: 9).

D'altra banda, i per tal d'entendre millor quina era la situació sociolingüística valenciana durant el darrer terç del segle XIX —i el pes que hi tenien les manifestacions de Balaguer—, convé també recordar el que, en 1875, Constantí Llobart, un dels principals i més influents actors de la Renaixença valenciana, escrigué (1875: 16):

Pera no donar motiu á rivalitats entre los pòbles que parlen nostra llengua, sempre hem cregut lo mes conivent l'aplicació de lo calificatiu *llemosina* á les diferents rames que, despres de l'antich arbre naixcut en la provençal Limoges, varen arrairar en Catalunya, Valencia y les illes Balears. Este es lo nostre pensament, y nos pareix que res te de particular que, aixina com la llengua qu'es parla en tota Espanya se nomena *castellana*, per qu'en *Castella* va naixer, la que parlem hui en la patria llemosina, com lo Sr. Balaguer l'anomena, ó siga Catalunya, Valencia

5. «Velada literaria en obsequio del Sr. Balaguer», *Las Provincias* (28 de juliol de 1880).

y Mallorca, prenent lo nóm d'ahon tingué lo bresol, se denomine *llemosina*, á imitació de lo qu'els espa[n]yols ham fet en la *castellana*.

Al marge d'altres consideracions filològiques, i de remarcar la fortuna que la metàfora balagueriana del «tronc/arbre lingüístic comú» aconseguí entre els valencians, cal comentar-hi dues coses: que Llorente no era l'únic escriptor valencià que es resistia a acceptar la denominació «català»; i que, sorprenentment, Ricard Blasco (1988: 44) interpretà aquestes declaracions com la voluntat de Llombart de «servir-se d'un epítet vàlid per a designar —sense ferir amors propis locals— la unitat idiomàtica dels que avui anomenem Països Catalans». En un cas sí i en l'altre no? Volent o sense voler-ho, la dicotomia que, des del principi del seu article, Blasco establia entre Llorente, a qui poques línies més amunt havia acusat de «Janus» lingüístic i d'exercir un «excepcional imperi» literari, i Llombart, a qui ara presentava com el «campió» del criteri lingüístic conciliador i unitarista —és a dir, entre el dolent i el bo—, era més que evident. I equívoca.

Torne a insistir-hi: la situació sociolingüística valenciana no era tan senzilla com alguns s'han esforçat a dibuixar-nos, i per això no varen ser únicament Llorente i Llombart els qui defensaren amb unghes i dents la secular terminologia «llemosina». També ho feren autors del pes i la significació de Rafael Ferrer i Bigné, que durant el discurs d'obertura del quart curs de Lo Rat Penat (1881-1882), que pronuncià en tant que president, afirmà (Ferrer 1881) en relació a la llengua compartida:

Admes estaba per propis y estranys que lo antich llemosí habia segut tronch comú de les branques catalana, mallorquina y valenciana, y no ductabem en apellar llemosina-valenciana la llengua, lo mateix que la poesía y la lliteratura en general, de nostre reyne, apes de sa reconquesta; pero eixe illustre llinage, (...) sancionat per los sigles y consagrat per la gloria, ha segut modernament posat en tela de juhí per alguns respetables escritores, principalment catalans, que aidats sens ducte per l'amor á les coses de la patria, germana de la nostra, pretenen baratar lo cognom de *llemosí* per lo de *catalá*.

Encara que durant les dècades dels anys 60 i 70 del segle XIX Llorente féu una aposta molt decidida pel terme «llemosí», a finals de la dècada dels anys 70, i potser influït per l'ús i els retrets que li arribaven des de Catalunya, on tenia nombrosos amics i contactes, començà a utilitzar altres fórmules nominals alternatives com ara «valencià», «llengua valenciana» i «llengua comuna», que durant les darreres dècades del XIX convisqueren amb el nom de «llemosí», i que amb el final i canvi de segle acabaren bandeiant-lo definitivament. En aquest sentit, el 27 d'agost de 1878, durant una

«revista literària» apareguda a *Las Provincias* en què es comentava l'edició del poemari *Lucrècia profanada*, de Ramon Lladró i Mallí —anònima, però sens dubte, per una referència a les Festes Llatines que havien tingut lloc tres mesos abans a Montpeller, redactada per Llorente—, s'al·ludia a la recent creació de la societat Lo Rat Penat i a la publicació de l'acta de la seua sessió inaugural, juntament amb els discursos i les poesies que s'hi havien llegit. El nostre autor assegurava que el principal objectiu de la nounada entitat era «el cultivo de la lengua valenciana»; que, «si ha de volver a ser el valenciano un idioma literario, preciso es fijar su gramática y ortografía, en las cuales hay ahora alguna confusión y anarquía»; i que, «si han de lograrse los nobles propósitos de la Sociedad del Rat Penat [...], debemos procurar todos que la lengua valenciana sea algo más que el payaso que haga reír a la gente burda e indocta».

Al fil d'aquestes declaracions, resulta oportú assenyalar que, el 16 de febrer de 1881 i a la seu de Lo Rat Penat, els membres de la secció de literatura reprengueren el debat que havia quedat pendent des de la sessió anterior sobre «si nuestra lengua valenciana actual sirve para la poesía heróica, o es mejor la arcaica»; i en què tot sembla indicar que ningú no s'hi referí a la llengua dels valencians com a «llemosí» —únicament trobem al·lusions a «los autores clásicos/antiguos lemosines»—, sinó com a «llengua valenciana», «el nostre antic idioma» i l'«idioma valencià». Segons reporta la crònica que dos dies després en publicà *Las Provincias*, el primer a parlar-hi fou l'expresident de l'entitat, Fèlix Pizcueta, que assegurà «que la lengua usual, tanto en Cataluña como en Mallorca y en Valencia, que él consideraba como tres ramas de un mismo tronco, podía espresar perfectamente la grandeza de la poesía heróica». Tot i que, això no obstant, «encareció el estudio de nuestros autores clásicos lemosines, para corregir hasta donde se pudiera los vicios y defectos del lenguaje, adquiridos por el roce de otra lengua», està de més indicar quina.

A continuació hi intervingué Llorente, que es mostrà més crític amb la validesa literària de la variant de català que en aquell moment es parlava a València, per considerar-la fortament castellanitzada, i que manifestà ben diàfanament quin era el seu pensament lingüístic al respecte: «Dijo que la lengua valenciana usual, tal como se habla hoy día, no era un idioma propio para la alta poesía, y que había que buscar en el estudio de dichos autores clásicos la depuración de ese lenguaje». A més,

hizo observar que todas las lenguas, aun aquellas que han sido cultivadas permanentemente, tienen marcadas diferencias entre el habla vulgar y la literaria. Esta usa giros, frases y palabras que en la conversación habitual parecerían pedantescas, y por el contrario, dicha conversación adopta modismos que no serían admisibles en la poesía seria.

En resum, Llorente distingia ben clarament el registre col·loquial del literari, el popular del culte, i sostenia que aquestes diferències, habituals a tots els idiomes, s'havien accentuat especialment en el català,

una lengua cuyo cultivo literario se interrumpe, quedando destinada únicamente al uso del pueblo, y estando influida durante algunos siglos por otro idioma que se sobrepone a ella y la reemplaza en todo lo que es más importante y noble. La lengua que se halla en ese caso se convierte en un dialecto indocto, en un patois corrompido, que no puede servir para la literatura, sin pulirlo y regenerarlo,

que és el que ell opinava del valencià «de carrer» que era viu en aquell moment a la Capital del Túria, i que molts autors coetanis —en un gest que, segurament, mai no haurien tingut amb el castellà, posem per cas— traslladaren al paper sense cura ni correcció.

En aquest context, Llorente considerava que «el arcaïsmo», entés com a sinònim de «mot genuí desplaçat i oblidat», com un retorn a l'ús culte de determinades paraules, «es un elemento necesario para convertir la lengua valenciana en lengua literaria; hay que reemplazar muchas palabras castellanas que andan mezcladas hoy con las propias de nuestro antiguo idioma, por las que este usaba»; ja que —i ací ve la part més substancial de l'argumentació—

estas palabras castizas, que los escritores del Renacimiento van a buscar en los antiguos autores lemosines, están vivas en la actualidad muchas de ellas, y si se han olvidado en nuestra capital, donde la influencia del castellano ha sido más poderosa, se oyen aún en los labios de los montañeses del Maestrazgo, de los obreros de Alcoy, de los labradores del antiguo condado de Cocentaina, y en otras comarcas de nuestro reino valenciano, que conservan más puro el idioma.

És a dir, el problema residia en la variant lingüística de la ciutat de València, excessivament corrompuda i farcida de castellanismes; radicava en el fet que el que semblava arcaïsmes no ho era en realitat, ja que continuava viu en el llenguatge de la major part de les comarques valencianes. I, en conseqüència, el que calia era superar el clos lingüístic capitalí, escoltar l'idioma que parlaven els municipis menys contaminats pel castellà i iniciar un procés de depuració lingüística que retornara la llengua a un estat de dignitat i pulcritud que la fera digna de ser conreada literàriament.

Aquella no fou, ni de bon tros, una preocupació fugissera de Llorente. Un any abans, en el discurs que en maig de 1880 pronuncià com a president del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de Barcelona, ja havia apel·lat als escriptors que «en Valencia, Mallorca y Catalunya [...] repleguen en los llabis del poble la materna parla per purificarla y ennoblirla» (Llorente 1880: 28). I quatre anys després, durant la re-

dacció de la ja esmentada «Endressa» al *Llibret de versos*, perfilà encara millor la seua concepció lingüística i literària (Llorente 1885: 10-11) —ja no parlaria, per exemple, d'un procés literari interromput— en afirmar:

Encara que may s'ha deixat d'escriure en valenciá, els populars autors de romansos y coloquis, y els que demprés portaren esta llengua al teatro y al periodisme satírich y festiu, la usaren sens estudi ni poliment algú, corrompuda y rebordonida com la trovaven en los llabis de la gent indocta, y barbarament castellanizada en la ciutat, hon no ha pogut defendres, com en los pobles més retirats, de la invasió del idioma oficial.

Perquè, sens dubte, el que provocava que el valencià col·loquial fóra una llengua no apta per al conreu literari era precisament això: la ingerència castellana. En aquest sentit (Llorente 1885: 11), continuava:

Una llengua en tal estat es impropia de tota poesía que no siga completament familiar. Hiá que relligar la tradició lliteraria, y assó té dificultats: ¿s'han de adoptar de nou les paraules perdudes y olvidades? ¿S'ha de renunciar, per por á no ser comprés, al nom valenciá propi, quant aquest ha estat substituít per un altre castellá? ¿Quáns ductes á cada rengló que s'escriu! Hiá un muntó de diccions que s'han perdut en uns punts, y en altres se conserven; que'ls ciutadans de Valencia ya no empleen, y alguns no les coneixen, y que aixís qui [*sic*] eixim al horta, les trovem vives y significatives. Formar, ab eixos elements, una poesía lliteraria y popular ensemps, que agrade en les Academies y Atheneus, y siga compresa y sentida per la gent que té per llengua seva la valenciana, y que en ella s'ha criat y vol criar á sos fills, no es obra d'un día, pero tampoch tan dificultosa y llarga com «l'obra de la Seu» .

Conrear una poesia culta i popular alhora que agrade en les acadèmies i siga compresa pel poble, aquest era l'ideal lingüístic i literari de Llorente. I per això, tal com ja havia afirmat en 1881, insistia en el fet que moltes paraules genuïnes oblidades en la capital continuaven vives en la resta de municipis i ciutats valencians. De fet, prèviament també havia indicat per quin camí havia d'avançar la depuració de l'idioma i, indirectament, havia promogut la recollida i la investigació lèxica que amb tanta tenacitat portava a terme Marià Aguiló, i que posteriorment seria continuada i eixemplada per Antoni M. Alcover (Llorente 1885: 7-8).

Finalment, cal assenyalar que Llorente acabà la seua intervenció en el debat ratpenatista de 1881 demanant que s'establira

una Academia de la lengua, u otra institución análoga, para dictar reglas encaminadas a depurar el idioma valenciano, huyendo de dos vicios igualmente peligrosos: la vulgaridad y falta de carácter del habla usual, y el arcaísmo exagerado, que sería difícilmente inteligible, y reduciría el papel de la nueva poesía al de un alarde de inútil erudición.

Tampoc no sonen estranyes aquestes declaracions en boca seua. D'una banda, perquè la creació d'una Acadèmia de la llengua fou un tema que ja havia plantejat en 1878 (Llorente 2001: 287-290), i sobre el qual tornà reiteradament durant els darrers anys de la seua vida, tal com es pot llegir a Llorente (1908: 2 i 1911: 2);⁶ i, de l'altra, perquè predicà amb l'exemple. Fou precisament per això, perquè no era partidari dels «arcaïsmes exagerats» i perquè cercava la utilitat lingüística i social del conreu líric, que en l'«Endressa» al *Llibret de versos* (Llorente 1885: 11-12) afirmà que havia

procurat acostarme al modo usual de parlar tot lo que permetixen, per una banda la propietat y puresa de la llengua, y per altra la elevació del estil poétich. Al repassar algunes de'estes [sic] obretes, pera publicarles de nou, les he despullat de diccions arcaïques, que no tots comprenen. Potser ho critiqueu, oh amich y mestre; mes prengau en conte que en Valencia nostra comuna llengua no está tan viva com en Catalunya, y que, encara que no ho logre, desitje qu'entenguen tots aquestes pobres poesías.

Cosa que també indica que el «recurs a l'arcaïsmes» devia ser una recomanació d'Aguiló, i que Llorente xifrà gran part de l'eficàcia de la seua lírica en la conjunció de dignitat lingüística i popularisme, ja que, tal com afirmà Antoni Ferrando (1988: 104), «gràcies al seu domini dels recursos expressius de la llengua popular i a la seua sensibilitat poètica, hi reeixí a connectar amb el públic valencià».

Així mateix, i tornant a la qüestió terminològica, el 31 de desembre de 1885, durant la redacció de la primera de les sis ressenyes que dedicà al *Canigó* de Jacint Verdager (Valentino 1885), Llorente utilitzà novament l'expressió que hem qualificat de lingüístico-geogràfica per a al·ludir a la llengua comuna a catalans i valencians:

Si aún quedan en España olvidos o desdenes para el brillante y fecundo movimiento literario que ha hecho brotar tantas flores de hermosa poesía desde los robledales del Pirineo hasta los palmerales de Elche, contra ese sentimiento injusto y odioso ha de protestar siempre la ciudad de Ausias March y de Corella.

A més, cal recordar que a la tercera línia d'aquest article, titulat «Literatura catalana», Llorente escrigué: «Voy a hablar a los lectores de este periódico de literatura lemosina». La qual cosa reforçava el valor de sinònims amb què, des de més de vint anys enrere, utilitzava tots dos adjectius.

Al cap de sis anys, en 1891 i per si no havia quedat suficientment clar que el problema terminològic era una qüestió socialment conflictiva a València sobre la qual

6. En vaig parlar a Roca (2007c: 34-35).

ell preferia no crear polèmica, en el pròleg a la segona edició de les *Rimas* de Vicent W. Querol (Llorente 1891: 33), i en referència a les tres «Rimes catalanes» amb què es cloïa el volum, afirmà:

Con ser tan pocas las poesías que en valenciano escribí, bastaron ellas para su glorificación en toda Cataluña. *Catalanas* las titulé, al incluirlas en su libro, y esta calificación ha parecido mal a los que repugnan dar el dictado genérico de lengua catalana a la que comprende, como tronco común, las tres ramas: catalana propiamente dicha, valenciana y mallorquina. Cuestión de nombre es ésta a la que no doy importancia.

Entre els qui s'havien manifestat dolguts del fet que Querol —que, insistim-hi, vivia a Madrid— qualificara de «catalanes» aquelles composicions figurava Llombart, que poc després de l'aparició de la primera edició de les *Rimas*, en 1877, havia escrit (Llombart 1877: 13):

Lo que sí que no ham pogut compendrer, y debem dirho, es lo motiu per qué lo poeta, tan amant sempre de Valencia, ha tingut l'estrany capritjo de titularne *Rimas catalanas* les tres úniques poesíes *llemosines* qu'estampa, tan notables com tot lo eixit de sa ploma, sent aixina qu'en llemosina llengua están escrites. ¿Per quína rahó, que nosaltres, Sr. Querol, no hi acertem á explicarnos, denominarles *catalanes* y no *llemosines*? No ho entenem, Sr. Querol, no ho entenem.

Pel to que hi utilitzà, sembla evident que en aquell moment no sols se'n degué sentir molest sinó també irritat. Dos anys després (Llombart 1879: 397-398), tot i que més moderadament, encara hi insistia:

En 1877, cedint á les repetides instancies de sos amichs y admiradors, baix lo modest títol de *Rimas*, reuní y publicá en un volúm en quart [...] ses inapreciables poesíes castellanas [...], y seguides, ab prou sentiment nostre, de sols tres composicions *llemosines*, que no sabem per quin fundat motiu lo poeta nomena *catalanes*.

Unes declaracions que portaren Vicent Simbor (1988a: 38) a afirmar que, entre els escriptors valencians d'extracció popular, «el problema onomàstic encara era més greu». Siga com siga, també cal dir que el retret de Llombart a Querol no s'ha d'interpretar com una negació de la unitat de la llengua catalana, sinó, tal com ja féu Vicent Josep Escartí (2005: 146), com el desig de «no despertar suspicàcies entre les diverses comunitats sociopolítiques que la parlen [a València]».

D'altra banda, les darreres citacions llorentines també acrediten que, durant les dècades dels anys 80 i sobretot 90 del segle XIX, el director de *Las Provincias* abandonà progressivament la denominació «llemosí» per a referir-se a la llengua dels valencians,

i optà per l'ús d'altres apel·latius com ara «valencià» i «llengua valenciana». Un canvi nominal que es féu encara més evident amb l'entrada del segle xx i la participació de Llorente, en tant que representant de Lo Rat Penat, en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. I és, precisament, en la crònica sobre el congrés citada al principi d'aquest article on també trobem una reformulació de la perífrasi lingüístico-geogràfica ja coneguda —en referir-s'hi a la llengua que es parla «desde el francés Rosellón hasta las riberas del Segura» (Valentino 1906)—, i que ara ampliava d'una banda fins a la Catalunya del Nord i de l'altra fins als límits de Múrcia.

De tota manera, i per si la presència de Llorente en aquell transcendental aplec lingüístic —a l'exposició del qual fins i tot aportà volums de la seua biblioteca particular— no sembla suficientment diàfana, cal assenyalar que també comptem amb l'eloqüent poesia que compongué *ex professo*, que fou llegida durant l'acte de clausura del congrés (Roca 2008 i Ferrando 2008), i en la qual afirmava que València hi havia exhibit «la llengua d'Ausias March» com a «penó de germania» amb catalans, mallorquins, rossellonesos i algueresos:

Germans de la gloriosa Catalunya,
els de l'illa Daurada y Roselló,
els d'Alguer, que separa'l mar y allunya,
pero l'oblit de vostre orige, no;
pera recort d'aquest venturós día,
per la partida solament amarch,
València una abrassada vos envía
arborant com penó de germania
la llengua d'Ausias March.

En relació al que ja havia afirmat en la dècada dels anys vuitanta, en 1907, durant la ressenya del volum *Cuentos lírics*, d'Eduard López Chavarri, Llorente asseverava que l'autor «ha querido emplear en sus cuentos *el valencià que arás parla*. Mas ¡ay! el valenciano que ahora se habla, sobre todo en la capital, es una lengua degenerada, corrompida, un detritus impropio para la producción literaria» (Valentino 1907). És a dir, insistia en el fet que la variant parlada a la ciutat de València no era digna de ser utilitzada literàriament, i que, per a fer-ho, primerament calia depurar-la d'incorrecions, barbarismes i castellanismes.

A propòsit de l'aparició de *Cuentos lírics*, l'any 1908 s'inicià una polèmica lingüística entre un ja ancià Teodor Llorente i Lluís Bernat, director d'*El Cuento del Dumenche*, sobre quina era l'ortografia més apropiada per al conreu literari —que

ja fou estudiada per Joan Fuster (1984) i Vicent Salvador (1986). Llorente (1908) s'hi reafirmà en la idea que, per a assolir un registre digne, el valencià havia de alliberar-se de la influència castellana, i novament apel·là als qui, enllà del riu Ebre, parlen el nostre mateix idioma:

La llengua valenciana té una ortografia propia, ortografia usada, sense escepció mentres ha sigut idioma literari, y que sense escepció seguixen usant catalans y mallorquins en son espléndit y gloriós renaiximent. Eixa ortografia, no tots els escriptors [valencians] la empleen del mateix modo, y aixó es un mal. ¿Se vól una Academia pera resoldre estes diferencies? Está molt be. Pero ¿es que se vól prescindir de la ortografia valenciana, pera adoptar la castellana? Aixó no podem admitirho els que cinquanta anys estém trevallant per el nostre renaiximent, donantlos la má als que enllá del Ebro parlen nostra mateixa llengua.

Fou per tot això i molt més que, a principis del segle xx, l'estudiós Josep Calveras (1929: 404) afirmà que «el que ell [Llorente] volia és que no s'exageressin les diferències que avui separen el valencià del català, ans al contrari, que hi hagués tendència a la unificació»; i, més recentment, el no menys autoritzat Lluís Guarner (1983: 80), que

Llorente, amb molt bon criteri, treballà per la recuperació de la unitat ortogràfica existent en els autors de l'època clàssica de la nostra literatura i criticà els qui volien imposar una ortografia castellanitzada (com era el cas de Lluís Bernat, director de «El Cuento del Dumenche») i altres criteris de secessió lingüística i ortogràfica.

En darrer lloc, cal assenyalar que tres de les més contundents manifestacions públiques d'unitat de la llengua catalana —de què a dia d'avui tenim notícia— varen ser realitzades per Llorente durant els seus darrers dos anys de vida. Així, en maig de 1909, i a propòsit de l'homenatge que els escriptors catalans reteren a Marià Aguiló, afirmà que el mallorquí havia arribat a València en 1858 per a ampliar els seus estudis dialectològics, «para confirmar lo que fue su constante pensamiento, la unidad de nuestra lengua nativa y de su florecimiento literario, desde las cimas de los Pirineos hasta los palmerales de Elche» (Llorente 1909); on tot sembla indicar que l'ús de la famosa locució en referència a Aguiló no fou, en absolut, fortuït.

La segona declaració remet a l'any 1910, al preàmbul del controvertit *Tratado de Ortografía Valenciana Clásica*, de Josep Nebot i Pérez (Ramos 1992: 28-31). Entre moltes altres coses, Llorente hi afirmava que, prenent com a model els escriptors clàssics, els literats valencians havien de tendir a la unitat lingüística; que,

siendo dialectos diferentes de un mismo idioma la lengua que se habla en Cataluña, Mallorca y Valencia, y que dentro de cada una de estas regiones aún se divide en lo que pudiéramos llamar sub-dialectos, el lenguaje literario pudiera y debiera ser único para estos países, como lo fue en los siglos en que más floreció.

S'entén, per tant, que els demanava que abandonaren «el valencià que ara es parla». Entre altres coses perquè «en Cataluña hay reputados autores que aconsejan la modificación del habla popular en algunos puntos, como una transacción para formar la lengua literaria común a todos los que vivimos en las tierras que se extienden desde los Pirineos hasta Elche, y en las Islas Baleares» (Llorente 1910: 6-7). El que representa una nova i —per ara— darrera utilització de la denominació lingüístico-geogràfica, il·lustre precedent de l'actual «de Salses a Guardamar i de Fraga a Maó», que per primera vegada abraçava explícitament —i no tan sols de manera el·líptica— les Balears.

En tercer lloc, al gener de 1911, sis mesos abans de morir i en el transcurs del que segurament fou el darrer article de Llorente, el vell patriarca lloava la iniciativa ratpenatista que havia comportat la creació d'una publicació mensual amb arguments com ara que «d'eixa manera se vorá millor en Valencia, y fora de Valencia, sobre tot en aquelles provincies espanyoles que per sa llengua y per sa lliteratura son nostres germanes besones, lo que fem en una tasca que nos es comuna» (Llorente 1911: 2). Es pot dir més alt, però no més clar.

En aquest sentit, no sembla encertat deduir, tal com féu Vicent Salvador (1988: 118), que «el rètol llemosí permet, no sols desdibuixar la delimitació geogràfica de la llengua i defugir el terme “català”, sinó també funcionar com a marca de prestigi cultural —de llengua sagrada— en funció del seu caràcter de llenguatge antic, arcaic». No, almenys, en el cas de Llorente, un autor que, com hem pogut comprovar, delimità clarament i repetida l'àmbit geogràfic de la llengua «que se habla en Cataluña, Mallorca y Valencia», «desde el francés Rosellón hasta las riberas del Segura», que donà «la má als que enllá del Ebro parlen nostra mateixa llengua», i que apostà pel conreu literari d'un llenguatge culte —és a dir, correcte—, viu «aixís qui [*sic*] eixim al horta», «en los labios de los montañeses del Maestrazgo, de los obreros de Alcoy, de los labradores del antiguo condado de Cocentaina», i tan pròxim com fora possible a un poble que, de fet, vibrà amb la seua lírica.

En conclusió, doncs, els arguments exposats autoritzen a afirmar que a l'inici de la Renaixença, quan encara no feia massa anys que tots els escriptors de Catalunya havien usat amb naturalitat el terme «llemosí» aplicat a la llengua, Llorente reivindicà

un nom que venia avalat per la tradició i la història, i que fins i tot encara es mantenia viu entre els cercles erudits; i que, així que passaren les dècades i veié que els catalans no sols havien abandonat l'ús de l'antic terme comú, sinó que li'l retreien i apostaven d'una manera exclusiva pels noms de «català» i «llengua catalana», anà reduint l'ús de «llemosí» en favor de termes com «valencià», «llengua valenciana», «llengua comuna» i, en menor mesura, «català». Un nom, aquest darrer, que es resistí a utilitzar bàsicament per dos motius: perquè no hi havia tradició terminològica al respecte; i perquè de la mateixa manera que, per exemple, «no considerava necessari a la unitat de la llengua literària a Catalunya, València i Balears l'unificació de les formes del verb» (Calveras 1929: 403), tampoc no trobava imprescindible l'ús del terme «català» —que reportava més problemes que no avantatges, ja que provocava rebuig i múltiples susceptibilitats, a més de ferir l'amor propi de molts habitants de més avall de la Sénia— per a designar la llengua comuna a catalans, balears i valencians.

Finalment, i en referència a les afirmacions inicials de Ricard Blasco, cal exposar tres consideracions: 1) que Llorente no fou, ni molt menys, l'únic intel·lectual valencià coetani a manifestar serioses reserves a l'hora d'anomenar «català» la llengua dels valencians; 2) que els motius principals pels quals evità la denominació «català» foren històrics i sociopolítics, i no perquè fomentara cap estratègia de segregació nacional ni perquè practicara cap hipocresia lingüística; i 3) que aquest posicionament terminològic no comportà que deixara de reivindicar, amb els fets i les paraules i d'una manera ferma i continuada en el temps, la unitat de la llengua catalana, a la qual s'estimà més de referir-se amb perífrasis com ara «la llengua que es parla en Catalunya, Mallorca i València», «els que enllà de l'Ebre parlen nostra mateixa llengua» i «la llengua comuna que es parla des dels Pirineus fins a Elx, i les Illes Balears»; i amb les denominacions «llemosí», «llengua llemosina» i «la llengua d'Ausiàs March» —com a sinònims de «català» i «llengua catalana»—, i «valencià», «llengua valenciana» i «la nostra llengua» —com a anàlegs de «dialecte meridional», de part integrant d'una unitat lingüística superior, i sempre amb valor incloent, mai no excloent.

RAFAEL ROCA RICART
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BALAGUER, V. (1897) *La cançó del romiatge de mon ànima*, Barcelona, Tipolitografia de Lluís Tasso, pp. 9-11.
- BLASCO, R. (1988) «Llengua i pàtria al País Valencià durant la Renaixença», *Caplletra*, 4, pp. 43-67.
- CALVERAS, J. (1929) «En Teodor Llorente i la unitat de la llengua literària», *La Paraula Cristiana*, 53, pp. 398-405.
- ESCARTÍ, V. J. (2005) «Les idees de Constantí Llombart a través de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*», dins *Constantí Llombart i el seu temps*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 137-165.
- FERRANDO FRANCÉS, A. (1988) «Llengua literària i actitud política en Teodor Llorente. A propòsit de *Cartes de soldat i Pro Pàtria*», *Caplletra*, 4, pp. 91-112.
- (2008) «La presència valenciana al Congrés de 1906, punt de partida dels primers moviments reivindicatius de la llengua pròpia al País Valencià (1906-1918)», dins *El primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana i el País Valencià. Els reptes del futur*, Catarroja / Barcelona / Palma de Mallorca, Afers, pp. 97-176.
- FERRER I BIGNÉ, R. (1881), «Lo Rat-Penat. Discurs que llixqué anit lo senyor president D. Rafel Ferrer y Bigné», *Las Provincias* (6 de novembre de 1881).
- FUSTER, J. (1984) «Pròleg» a Ll. Bernat, *Caciquisme roig*, València, Institució Alfons el Magnànim, pp. 7-35.
- GUARNER, Ll. (1983) «Pròleg» dins T. Llorente Olivares, *Poesia valenciana completa*, València, Edicions 314, pp. 17-90.
- LLOMBART, C. (1875) «Revista de l'any pasat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1876*, València, Estampa de la Viuda d'Ayoldi, pp. 11-18.
- (1877) «Revista de l'any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1878*, València, Estampa de En Joseph M. Blesa, pp. 11-16.
- (1879) *Los fills de la morta-viva. Apunt bio-bibliogràfichs*, València, Emprenta d'En Emili Pasqual, editor.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1868) «Juegos Florales», *Las Provincias* (5 de maig de 1868).
- (1875) «De la literatura catalana. Discurso de recepció de D. Víctor Balaguer en la Academia de la Historia», *Las Provincias* (27 d'octubre de 1875).
- (1880) «Discurs del Sr. President del Consistori, D. Teodor Llorente», *Jochs Florals de Barcelona. Any XXII de llur restauració. MDCCCLXXX*, Barcelona, Estampa de la Renaixensa, pp. 25-29.

- (1885) «Endressa. Al senyor don Marian Aguiló, en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona», dins *Llibret de versos*, València, Impr. de Doménech.
- (1891) «Vicente Wenceslao Querol», pròleg a V. W. Querol, *Rimas*, Madrid, Imprenta y Fundición de M. Tello, pp. IX-XLIV.
- (1908) «Una carta del mestre», *El Cuento del Dumenche*, 6, pp. 1-2.
- (1909) «D. Mariano Aguiló», *Las Provincias* (12 de maig de 1909).
- (1910) «Preàmbulo» a J. Nebot Pérez, *Tratado de Ortografía Valenciana Clásica*, València, Ángel Aguilar, editor, pp. 5-II.
- (1911) «Senyor Vicent Dualde, President de Lo Rat-Penat», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, pp. 1-2.
- (2001) *Escrits polítics (1866-1908)*, a cura de R. Roca, València, Diputació de València.
- RAMOS ALFAJARÍN, J. R. (1992) «Reflexions al voltant de la proposta lingüística de Josep Nebot i Pérez», *Caplletra*, 12, pp. 11-32.
- ROCA RICART, R. (2007a) *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*, València, PUV.
- (2007b) *Teodor Llorente i la Renaixença valenciana*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- (2007c) «Teodor Llorente, escriptor valencià», *Caplletra*, 43, pp. 9-38.
- (2008) «Noves aportacions sobre la presència valenciana al Congrés de 1906», dins *El primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana i el País Valencià. Els reptes del futur*, Catarroja / Barcelona / Palma de Mallorca, Afers, pp. 73-96.
- (2009a) «Teodor Llorente i el certamen en honor de Jaume I (1876)», *Miscel·lània Joaquim Molas*, 4, Barcelona, PAM, pp. 95-121.
- (2009b) «Teodor Llorente i l'homenatge a Marià Aguiló (1909)», *Randa*, 63, pp. 95-110.
- SALVADOR, V. (1986) «Una polèmica sobre la llengua literària», *Caplletra*, 1, pp. 61-73.
- (1988) «El pensament lingüístico-literari de Teodor Llorente», *Caplletra*, 4, pp. 113-122.
- SIMBOR ROIG, V. (1988a) «La Renaixença al País Valencià», *Caplletra*, 4, pp. 9-41.
- (1988b) «Llorente, “La Opinión” i la Renaixença», *Caplletra*, 4, pp. 123-136.
- (1996) «Introducció» dins T. Llorente Olivares, *Poesia*, València, IVEI, pp. 7-31.
- VALENTINO (1885) «Literatura catalana. Canigó, llegenda pirenaica del temps de la Reconquesta, per mossen Jacinto Verdaguer. I», *Las Provincias* (31 de desembre de 1885).
- (1906) «De Barcelona», *Las Provincias* (12 de novembre de 1906).
- (1907) «De re literaria. “Cuentos lírics”, por Eduardo L. Chavarri. Valencia», *Las Provincias* (19 d'agost de 1907).

- (1908) «Recuerdos del “Cincuentenari dels Jochs Florals de Barcelona”», *Las Provincias* (25 de maig de 1908).
- (1909) «De re literaria. *Cap al tart*. Poesies d’En Juan Alcover y Maspons. Barcelona», *Las Provincias* (7 de maig de 1909).